

Somlai Péter

**A társadalmi integrációtól és anómiától a globalizációig:
Durkheim elméletének sorsa*.**

Az 1893-ban megjelent „A társadalmi munkamegosztásról” című munkájában E. Durkheim a társadalmi integráció problémáival foglalkozott (Durkheim, 2001). Elmélete szerint a munkamegosztás fejlődése eredményezte mind az organikus szolidaritást, vagyis a modern társadalmak integrációs módját, mind pedig az anómiát.

1945 után a szociológia több ponton kapcsolódott ehhez a kérdéskörhöz, úgy azonban, hogy a modern társadalom vizsgálata elkülönült a devianciák tanulmányozásától. Az 20. század utolsó évtizedeiben újabb változások történtek a legfejlettebb országok társadalmában. A globalizáció nyomán kétségessé váltak a munkamegosztás keretei, az anómia okai és hatásai s az is, hogy milyen szempontokból kell értelmezni a társadalmi integrációt.

Tanulmányomban összefoglalom Durkheim koncepciójának sorsát. Ilyen rövid terjedelemben természetesen szó sem lehet részletező, az egyes változatok, művek, irányzatok alapos feltárásával folytatott elemzésről. Csupán arra törekszem, hogy felvázoljam egy koncepció sorsát és annak az összefüggésnek jelenkori alakulását, amit E. Durkheim dolgozott ki.

1. Durkheim elmélete

E. Durkheim „A társadalmi munkamegosztásról” című könyve a társadalmi integráció típusairól, a modern társadalmak megváltozott szervezetéről és az anómiáról szól. A könyv egyik fő tézise szerint a modern társadalmak integrációja alapvetően eltér a korábbi társadalmakétól. A primitívebb népek társadalma a homogenitáson és az ennek megfelelő mechanikus integráción alapul. A munkamegosztás fejlődése mindezt megváltoztatta. Előtérbe kerültek a „diffúz társadalmi funkciók”, elterjedtek a szerződéses kapcsolatok s velük együtt fejlődik – a büntető szankciók hátrányára – az „együttműködési” jog. E folyamat eredménye **az integráció új típusa, az organikus szolidaritás.**

Ez az eredmény azonban meglehetősen ellentmondásos: „Miként lehet az, hogy az egyén, miközben egyre önállóbb lesz, egyre szorosabban függ a társadalomtól? Hogyan lehet személyesebb és szolidárisabb egyszerre?” (Durkheim, 2001: 54). Durkheim válasza erre az, hogy a munkamegosztás mindenkit szorosabban fűz a társadalomhoz s az egyes emberek tevékenysége annál személyesebb, minél specializáltabb.

* megjelent: Somlai P. – Surányi B. – Tardos R. Vásárhelyi M. (szerk.) „Látás-viszonyok. Tanulmányok Angelusz Róbert 70. születésnapjára”. Budapest, 2009, Pallas kiadó. 99 – 116.

A könyvet az **anómiáról** szóló fejtegetésekkel fejezte be Durkheim. Az anómiát a kollektív tudat gyengülésével magyarázta, azzal, hogy a munkamegosztás természetellenessé és patológiakussá válik, amikor nem spontán konszenzusból, belső szolidaritásból fakad. Három előfordulását mutatta be ennek: a gazdasági válságokat, a munka és a tőke antagonizmusát, illetve a tudományos munka szakosodását. Ezek az anómiás jelenségek mind abból fakadnak, hogy a munkamegosztás és az individualizáció történelmi folyamatai során „...az erkölcsnek egyes részei helyreállíthatatlanul megrendültek, az az erkölcs pedig, amelyikre szükségünk van, még csak most alakul.” (Durkheim, 2001: 403).

Durkheim álláspontját így foglalhatjuk össze: a fokozódó munkamegosztásból szerves összetartozás fakad, de szétbomlás is fakadhat. Azért van ez így, mert **a modern társadalmak is képesek integrációra, de csakis a munkamegosztásból fakadó új szervezeti mód, illetve az ezzel konzisztens új erkölcs alapján.** Amíg ez nem fejlődik ki, addig erőteljesen hatnak a munkamegosztás természetellenes, patogén formái, amelyek felelősek a modern társadalmak anómiájáért és dezintegrációjáért.

Ez a koncepció egy fontos témakörbe illeszkedett, ami egyrészt a munkamegosztás menetére, hatásaira és a társadalmi differenciálódásra vonatkozott, másrészt arra, hogyan függ össze mindez az erkölcs, a mentalitás és közvélemény változásaival. A témakör persze a társadalomelmélet, etika és politikai filozófia klasszikusaiig nyúlik vissza, de jelentése döntő fordulatot vett a felvilágosodás korában¹. A 19. században megsokasodtak az ide vonatkozó elméletek, ideológiák, szellemi áramlatok, társadalomtudományi munkák.

Durkheim tehát gazdag szakirodalmat talált, amikor munkához látott. Nem céлом, hogy bemutassam vagy akár csak összefoglaljam az általa használt szakirodalom legfontosabb megállapításait. Csak két elméletileg és politikailag egyaránt fontos irányzatra utalok. Egyrészt a **marxistákra**, akik a kapitalista termelési viszonyokban látták a bajok forrását, s úgy gondolták, hogy tartós társadalmi integráció majd csak akkor lesz, amikor ezeket a viszonyokat felszámolják, a „kisajátítókat kisajátítják”. Másrészt a 19-20. század fordulóján előtérbe kerülő **új-konzervativizmusra**, amelynek hívei ugyancsak válságosnak látták a társadalom kollektív rendjét. Ők azonban a polgári viszonyokat, az egoizmust és a haszonelvűséget okolták a dekadenciáért, az általuk öröknek tartott értékek, a hagyományok és tekintélyek hanyatlásáért.

¹ Elegendő itt A. Smith elméletére utalni. Ő „A nemzetek gazdagságá”-nak koncepcióját alapozta arra az állításra, hogy a gazdaság fejlődéséhez nélkülözhetetlen a munka megosztása. Véleménye azonban szkeptikusabb volt a specializáció társadalmi és erkölcsi következményeiről.

Durkheim koncepciója az új-konzervatívokéhoz állt közelebb, mégis döntően különbözött attól. Ő nem a primitívebb, hanem a modern társadalmak integrációját nevezte „organikusnak”. Világosan látta, hogy miként a középkori céheket nem lehet feltámasztani, épp így nem várható a kollektív tudat erősítése a régi társadalom, az „ancien régime” más intézményeitől és szellemi hatalmaitól sem. Durkheim nem megkülönböztetni próbálta a társadalomtól a közösséget – miként F. Tönnies tette (Tönnies, 1983) –, hanem **a társadalmakat közösségeknek, a „kollektív tudat” kialakítóinak és hordozóinak látta.** Ezt tartotta a szociológiai vizsgálódás tárgyának és ezért volt fontos számára a „szolidaritásnak” nevezett társadalmi integráció vizsgálata.

A munkamegosztásból fakadó organikus szolidaritás koncepciója ezért nevezhető „modernista” gondolatnak. Ez a gondolat akkor tudott igazán megtermékenyítően hatni a szociológusok későbbi nemzedékére, amikor a modernizáció problémái a társadalomtudományi kutatások centrumába kerültek. Erre a 2. Világháború után került sor.

2. A modernizáció világában

A két Világháború közötti időszak politikai, gazdasági fejleményei Európában nem kedveztek a szociológiai elméleteknek. „A társadalmi munkamegosztás”-t kevesen olvasták, s még kevesebben próbálták újragondolni Durkheim téziseit a modernizáció új – például a Szovjetunióban, Olaszországban, majd Németországban tapasztalt – fejleményei fényében. T. Parsons joggal jegyezte meg a 30-as évek közepén, hogy ez a könyv, „...egy viszonylag szűk körön túl semmilyen érdemi elismerést nem kapott, pedig az egyik legfontosabb mérföldkövet jelenti a társadalmi gondolkodás történetében” (Parsons, 1968: 308).

A könyvnek valóban csak a 2. Világháború után lett erősebb szakmai visszhangja, s ezt több tényező idézte elő. Legfontosabbak valószínűleg az ekkor kibontakozott gazdasági és társadalmi változások voltak.

a/ Modernizáció, ipari társadalom, mobilitás

Az 1940-es évek végétől tartós gazdasági fellendülés kezdődött a fejlett világban, Nyugaton és Keleten egyaránt. A gyors mezőgazdasági, s főként ipari növekedés eltartott az 1970-es évek olajválságáig. A nyugati országokban a 60-as évekre közel teljes lett a foglalkoztatottság és csak 1.5% körüli a munkanélküliség; az élelmiszerek termelése gyorsabban növekedett, mint a népesség, s ezzel összefüggésben megnyúlt – kb. hét évvel – a várható átlagos élettartam; széles körben gazdagodtak a magánháztartások, kialakult a „fogyasztói társadalom”. A Szovjetunióban és Kelet-Európában nem fejlődött ennyire a magánfogyasztás, de a gazdasági növekedés itt még

gyorsabb volt a 60-as évekig. E. J. Hobsbawm „aranykornak” nevezte ezt az időszakot (Hobsbawm, 1998)².

A hidegháború idején egymástól eltérő politikai rendszerek alakultak ki Európa nyugati és keleti felén. A nyugati országok társadalmi integrációjában egyre fontosabbá váltak a kapitalista magángazdaságon és fokozott újraelosztáson alapuló **jóléti államok**, míg az Elbától Keletre fekvő szocialista országok **jóléti és diktatórikus rendszerét** a kommunista állampártok irányították. De **mindkét politikai rendszer modern ipari társadalmak életét szabályozta.**

A növekedés során újabb lendületet vett a munkamegosztás, előrehaladt a specializáció és a társadalmi differenciálódás. S a technikai-gazdasági fejlődés, a modernizáció és az iparosodással együtt járó társadalmi változások kérdésköre került a korabeli társadalomtudományi vizsgálódások fókuszába is.

Mindez már fontos tudománytörténeti változások közepette történt. Miként a modern társadalmak, úgy a társadalomtudományok is tovább differenciálódtak 1945 után. A közgazdaságtan, a politológia, a jogtudomány, a kulturális antropológia, mint szaktudomány igyekezett egyre határozottabban elkülönülni a filozófiától, de egymástól és a szociológiától is. Felgyorsult e tudományok intézményesedése, tematikai és módszertani differenciálódása, hivatásszerű gyakorlása. Egyre fontosabbá váltak az alkalmazott kutatások. Így azután a munkamegosztás alakulásának kérdésköre is szétvált azoknak a gazdasági, politikai, jogi és kulturális összetevőknek a vizsgálatára, amelyekkel ezek a szaktudományok foglalkoztak. A társadalmi integrációval összefüggő átfogó elemezést leginkább egyes szociológiai munkák nyújtottak.

Az 1940-es évek végétől a szociológiai érdeklődés centrumába került a társadalmi modernizáció jelenségeinek felkutatása és szabályszerűségeinek felfedezése. Évtizedeken át ilyen összefüggésben vizsgálták a társadalmi munkamegosztás, differenciálódás és integráció problémáit.

Módosult Durkheim témája is. Többé nem azt kérdezték a modern társadalmak teoretikusai és kutatói, hogy a munkamegosztás erősíti vagy lazítja a társadalom szövetét. Sokkal inkább **a modernizáció változatai, az ipari társadalmak típusai és szerkezetük felkutatása foglalkoztatta a szociológusokat.** Azt a feltevést, hogy a tudományos, technikai és gazdasági haladástól egy jobb társadalom elérése remélhető, az 1970-es évekig – vagy még tovább – kiindulási pontnak tekintette az ipari társadalmak legtöbb kutatója (Alexander, 1995).

Nem véletlenül. Az iparosodás és munkamegosztás problémáit a felvilágosodás kora óta a társadalmi haladás

² E tanulmány gazdaság- és társadalomtörténeti utalásai főként azokon az ismereteken alapulnak, amiket Hobsbawm munkájából sajátítottam el.

perspektívájában fogalmazták meg liberálisok és radikálisok, polgári gondolkodók és marxisták. Elméleteik sok mindenben különböztek egymástól, sőt, ellentmondtak egymásnak, de **abban egyetértettek, hogy a történelemnek iránya van s hogy ennek megfelelően kell értelmezni a társadalmak mindenkori állapotát.** Tudományos eredményeik, technikai infrastruktúráik és civilizáltságuk alapján ezért helyezték magasabbra az iparosodott társadalmakat, mint például az európai vagy ázsiai agrárországok társadalmait.

A modernizáció progresszívista szemlélete áthatotta az 1968 előtti szociológiát. Ennek szellemében értelmezte a történelmet és a jelenkor társadalmát például Talcott Parsons vagy Gerhard Lenski, Raymond Aron vagy Ralph Dahrendorf. Ők a liberális demokráciák, a kapitalista gazdaság, az emelkedő jólét és a tömegfogyasztás társadalmát látták megvalósulni – vagy megvalósulóban lenni – a nyugati országokban. Úgy vélték, hogy a társadalmi haladás a racionális tudomány és technika győzelmével, a természet meghódításával, egyúttal az életviszonyok javulásával jár. S azzal, hogy a munka növekvő megosztása fokozza a társadalmi pluralitást, új meg új intézményekhez és konfliktusokhoz vezet, s bonyolítja ugyan, mégis megalapozza a nyugati országok társadalmának integrációját.

A bonyolódást nagy erővel idézik elő a **társadalmi mobilitás** folyamatai. Ennek kutatói megkülönböztették a beleszületésen alapuló, öröklött státuszokat a választáson vagy teljesítményen alapuló státuszoktól. Most P. Blaunak egyik tanulmánya (Blau, 1976) alapján foglalom össze azt, hogyan értelmezhetők a munkamegosztás és társadalmi integráció összefüggései a társadalmi mobilitás alakulásának nézőpontjából.

P. Blau szerint a modernizáció eredményeként az emberek státusza egyre kevésbé öröklött helyzetüktől és egyre inkább teljesítményüktől függ majd. Az ipari társadalmakban sok nominális paraméter differenciál, vagyis mindenki sok különféle csoporthoz tartozik. Ez növeli társadalmi pluralitást és heterogenitást. A munkamegosztás és differenciálódás egyik fontos strukturális velejárója a mobilitás és a plurális csoporttagság. A csoport-elkötelezettségek sokfélesége gazdagítja az egyének kapcsolódási körét, tágítja az integráció kereteit, mobilitásra és toleranciára készítet, viszont gyengíti az egyes csoportok belső kohézióját. Ez azért van így, mert a **modern társadalmak integrációja a funkcionális és strukturális differenciálódáson alapul.** Minél kiterjedtebb a társadalmi munkamegosztás, annál valószínűbb, hogy csökken az egyenlőtlenség a képzésben, jövedelemben és társadalmi presztízsből.

Mindez azonban azt feltételezi, hogy **a nominális paraméterek között nincs erős korreláció:** „Ha a paraméterek korrelációja erős – például amikor az etnikai különbségek

nagyjából egybevágnak vallási, foglalkozási és politikai különbségekkel -, akkor a csoportok közötti különbségek erősítik egymást, s egyúttal gyengülnek a csoportközi kapcsolatok” (Blau, 1976: 235).

b/Az anómiától a devianciáig

Durkheim úgy látta, hogy a társadalmak kollektív ereje sokkal hatalmasabb az egyéni döntéseknél, s ezért a társadalomból fakad minden tekintély és szabály. Az értékrend és a társadalmi integráció zavarát vagy torzulását gondolta anómiának, s a módszertani kollektivizmus jegyében értelmezte - az orvoslásból vett metaforával - a társadalom patológikus jelenségeit.

Az 1945 utáni szociológiában azonban megváltozott az anómia szemlélete is. Az ide kapcsolódó és irányt adó munkák közül Robert K. Mertoné a legfontosabb (Merton, 2002)³. Ennek gondolatmenetén és fogalmi körén alapult a legtöbb olyan empirikus szociológiai kutatás, amit az 1970-es évekig deviáns magatartásokról folytattak az USA-ban, majd pedig más fejlett országban.

Merton azt a kérdést helyezte érdeklődésének középpontjába, hogyan alkalmazkodnak az értékekhez az egyének. Az alkalmazkodást aszerint értelmezte, mennyire fogadják vagy utasítják el egyrészt a kulturális célokat, másrészt az intézményes eszközöket. Ennek alapján különböztette meg az alkalmazkodás módjait s állította szembe a konformizmust a nonkonformizmus négyfajta módjával: az újítással, a ritualizmussal, a visszahúzóddással és a lázadással. „Elsődleges célunk, hogy feltárjuk: miként szorítják itt bizonyos társadalmi struktúrák a társadalomban élő egyes egyéneket arra, hogy nonkonformista, nem pedig konformista magatartást tanúsítsanak” (Merton, 2002: 214).

Merton tehát Durkheim nézőpontjához kapcsolódott, de aztán alaposan eltért attól. Amíg elődje számára a vizsgálandó tárgy a társadalom anómiás állapota volt, addig a strukturalista-funkcionalista szociológiában a deviáns viselkedést vizsgálták. **Kevésbé a társadalmi integráció, a normatív rend milyensége vált kérdésessé, sokkal inkább a normasértés.**

A 60-as évektől azonban változott a helyzet. Számos jóléti (pedagógiai, egészségügyi, szociálpolitikai) reformot vezettek be a nyugati fejlett országokban. Ezek eredményei és eredménytelenségei késztették a devianciák újragondolására a gyakorlati szakembereket és kutatókat egyaránt. Világossá vált

³ A „Társadalmi struktúra és anómia” eredetileg 1938-ban jelent meg, de csak az 1949-től vált ismertté, amikor Merton újra publikálta írását a „Social Theory and Social Structure” című kötetében. Ettől kezdve viszont hosszú ideig ez a tanulmány, illetve ennek a szemlélete szabta meg a deviancia-kutatások fő irányát.

például az, hogy a sztenderd büntetési eljárásokkal mit lehet és mit nem elérni: zárt elmeosztályokon vagy a börtönökben elkülöníthetők emberek, de nem lehet megőrizni az emberi méltóságot, nem lehet elérni a kezelés vagy büntetés manifeszt céljait. Mind szélesebb körben terjedt el az a nézet, hogy megtorlás és elkülönítés helyett rehabilitációra van szükség, amit csakis gondozással és integrációval lehet elérni. A reformerek ezért támogatták az elítéltek vagy marginális csoportokhoz tartozók közösségi ellenőrzését, s a deviánsok családjainak gondozását.

De másfajta elméleteket is előhívott a jóléti programok menete. Főként a szimbolikus interakcionizmus, a **konstruktivizmus** és a **címkézés-elmélet** újította meg a devianciák látásmódját a 60-as évektől.

A címke szociális minősítés, amellyel deviánsként számon tartott társadalmi kategóriába sorolnak egyéneket és csoportokat. Az ilyen eljárás a normatív rend kialakításának és fenntartásának egyik jellegzetes módja. A címkézés-elmélet szempontjaiból kiindulva világossá válhat, hogy például a többségi népeességhez tartozó fiatalok csoportjánál a rendőr akaratlanul is gyanúsabbnak látja azokat, akiknek tagjai a deprivált, hátrányos helyzetű etnikai kisebbségekhez tartoznak.

Amikor az ilyen interakciók ismétlődnek, tartósulnak, akkor a címke - mint egy „**stigma**” (Goffman, 1981a) - szinte bőrébe olvadhat az adott személynek vagy személyeknek. A címkézés tehát alaposan megváltoztathatja az egyének identitását, életútját, környezetét és személyközi kapcsolatait. Így új értelmet kap a devianciák és a normatív rend kényszerei közötti összefüggés.

Innen nézve **a társadalmi szankciókat és ellenőrző mechanizmusokat már nem reakcióknak vagy válaszlépésnek látjuk, hanem sokkal inkább a devianciák előidézőinek.**

Eszerint a normatív rend milyensége váltja ki a normasértést, s a társadalmi ellenőrzés kényszere vezet a devianciák meghatározásához és a deviánsok kiválasztásához. Ezt a szempontot képviselte már E. Durkheim is, amikor arra figyelmeztetett, hogy a cselekmények nem magukban véve bűnösök, "mert nem benső lényegük ruházza fel őket ezzel a jelleggel, hanem az, amit a társadalmi tudat nekik tulajdonít" (Durkheim, 1978: 89).

Goffman elemezte az „én megjelenítését” is a köznapi interakciókban és kimutatta a „szereptől való távolságtartás” jelentőségét (Goffman, 1981b). A társadalom differenciáltsága és szerepegyütteseink komplexitása miatt identitásunkat folyamatosan alakítanunk kell. Ehhez viszont szükségünk van partnerekre és egy játéktérre, ahol - az éppen adott szereptől való távolságtartással - megmutathatjuk, hogy kik vagyunk: "... az egyén azért distanciálja magát szerepétől, s azért cselekszik kevésbé 'kiszámíthatóan', a szereptől eltérően, mert elkötelezettségei és vonzódásai heterogének: szervezeti

szerepeket és diffúz szerepeket is játszik, s heterogén maga a helyhez kötött tevékenységrendszer is" (Goffman, 1981:100). Rendszerint lehetőségünk van, hogy énünk hasadása nélkül feleljünk meg egymástól eltérő elvárásoknak. Így tudunk betölteni sokféle szerepet és egyidejűleg így tudjuk fenntartani identitásunkat. Vannak azonban „*totális intézmények*”- *börtönök, zárt intézetek és osztályok, titkos szervezetek - a modern társadalmakban is, amelyek akadályozzák ezt.*

Mindez szorosan kapcsolódik az anómia problémájához. Durkheim elméletétől eltérően **stabil értékrendet nemcsak a normalitás és a konformizmus világában találni, hanem a társadalmi patológiák hátterében is.** A kényszer-integrációk tapasztalataiból kiindulva kell újragondolni a rendezettség és stabilitás problémáját.

A szimbolikus interakcionizmus tehát ráirányította a figyelmet a kommunikatív cselekvésekre, az emberek szociális kompetenciájára, társas világuk konstrukciójára. Csakhogy az interakciókban felvetődő cselekvési alternatívákat nem kizárólag a résztvevők kölcsönös függése, szituációs önértelmezése és ezeknek előlegzései határozzák meg. **A címkézésről és a stigmatizációról folyó kutatások utalnak ugyan a társadalmi integráció milyenségére, de nincsenek szempontjaik és értelmezési dimenzióik, amelyekkel a szereplők és struktúrák közötti összefüggésekbe helyezhetnék a vizsgálandó jelenségeket.**

Durkheim elméletére azonban még egy kutatási területen reagáltak. A 2. Világháború utáni évtizedek társadalomtudományának egyik fontos újdonsága lett a rendszerelmélet, s ennek eredményei ugyancsak megváltoztatták a társadalmi integráció szemléletét.

c/ a rendszer problémái

A szociológiai rendszerelméletek közül az egyik legigényesebb az, amit T. Parsons dolgozott ki s publikált először 1951-ben (Parsons, 1966). Ő úgy látta, hogy a társadalmi rendszerek mindig intézményesítik az elemeik működését és tagjaik orientációját szabályozó erőket. Ezért - Durkheimhez hasonlóan - az erkölcsi értékirányultságok együttesét tekintette az integráció legfontosabb összetevőjének. A munkamegosztás fejlődését ő is a társadalmi modernizációval összefüggésben értelmezte és általánosabb keretbe, a strukturális differenciálódás folyamatába helyezte. A differenciálódás mobilitással, gyakori státusz-inkonzisztenciával és azzal jár, hogy a gazdasági, politikai, jogi és más alrendszerek elkülönülnek egymástól, s mindegyikük önálló működést, sajátlagos szabályozást és médiumokat fejleszt ki. A modernizációnak tehát fontos jellegzetessége az, hogy autonómiára törekednek a differenciálódás eredményeként különvált területek, tevékenység-rendszerek és intézmények. (Pl. az iskolarendszer, amelynek önálló, a

családi neveléstől különböző intézményei, szervezetei, státuszai és szerepei, normái alakultak ki).

Parsons nem konzervatív elméletet épített fel. Igyekezett figyelembe venni a rendszerek és elemeik változékonyságát. Érdeklődésének középpontjába mégis a vonatkozási kereteket, a strukturális összetevők problémáit, a híressé lett „mintaváltozókat” (az AGIL-sémát), az alrendszerek és környezetük közötti interakciókat, vagyis a társadalmi rendszerek „statikájának” kérdéseit helyezte. Elméletét ezen a ponton érte a legerősebb és legtartósabb bíráló.

Konfliktus-elméleti kritikusan abból indultak ki, hogy Parsons nem számol a modern társadalmak strukturális változásaival, az ezeket kiváltó érdekellentétekkel. Például R. Dahrendorf (Dahrendorf, 1959) Parsonsszal szemben hangsúlyozta, hogy a társadalom nem a személytelen rendszerek és közegek terepe, hanem kollektív cselekvők világa. Szerinte eltakarják az értékrendi és integrációs értelmezési keretek azokat a küzdelmeket, amelyeket ellentétes érdekű osztályok, rétegek, csoportok vívnak erőforrásokért és hatalomért.

D. Lockwood is azt mutatta ki (Lockwood, 1956), hogy Parsons túlságosan szűkre szabta elméletének horizontját s így nem képes értelmezni a társadalom kollektív szereplőinek törekvéseit és tevékenységét. Ezért javasolta egyik későbbi tanulmányában (Lockwood, 1964), hogy különböztessük meg a **rendszerintegrációt a szociális integrációtól**. Ez lehetővé tenné azt, hogy a makroszociológiai elemzésekben vagy egy-egy intézmény vizsgálatakor figyelembe vegyük mind a rendszerek személytelen működését, mind pedig a szereplőket.

Jürgen Habermas kapcsolódott a D. Lockwood által tett megkülönböztetéshez. Az 1970-es évek elejéig Habermas is azokra az integrációs erőkre és válságságtendenciákra reagált, amelyekre még a 2. Világháború utáni gazdasági konjunktúra és technikai fejlődés, a fogyasztói társadalmak és nyugati jóléti államok kiépülése nyomta rá a bélyegét. Felismerte a globális világgazdasági és ökológiai problémák, az új technikák és új társadalmi mozgalmak jelentőségét, de eleinte a szociokulturális, a politikai és a gazdasági alrendszer között támadt egyenetlenségekként és összeütközéseként értelmezte ezeket (Habermas, 1973). Aztán egyre határozottabban kezdett hozzá egy új elmélet kidolgozásához. Ezzel már nem a történelmi materializmust kívánta rekonstruálni, hanem a kommunikatív cselekvés fogalmi keretei közé helyezte a társadalomelméletet és így értelmezte a társadalmak integrációs problémáit is.

Az 1981-ben publikált „A kommunikatív cselekvés elmélete” a célracionális, a normatív és a dramaturgiai (önkifejező) cselekvés elhatárolásán, illetve a kommunikatív cselekvésnek mindezeket egyesítő koncepcióján alapul (Habermas, 1981). Az emberek társadalmi életvilága a kommunikatív cselekvések kontextusából fakad, míg a társadalmi rendszerek működése a funkcionális és strukturális differenciálódás eredménye. A

szociokulturális evolúció folyamán az életvilág (a kulturális reprodukció folyamata, a szociális integráció és szocializáció világa) szerkezetileg és funkcionálisan mindinkább differenciálódott. Ez a folyamat aztán tovább fokozta a munkamegosztást és vezetett el a modern társadalmak egyre komplexebb alrendszerének működéséhez.

Durkheim elméletéből indítva azonban azt is kifejti Habermas, hogy a rendszerkövetelmények áthatolnak az életvilág struktúráin, s újratermelési zavarokat, patológiákat és válságjelenségeket okoznak. **Főként a gazdasági és adminisztratív (politikai, jogi) alrendszerek működésének követelményei deformálják az életvilágot, s idézik elő annak belső gyarmatosítását.** „A kommunikatív cselekvés elméleté”-ben találunk fontos utalásokat a társadalmi integrációnak a rendszerműködések eltérő követelményeivel összefüggő állapotára. Ilyen például a következő: „Kapitalizmus és demokrácia között *feloldhatatlan* feszültség van, ez esetben ugyanis a társadalmi integráció két egymással ellentétes elve verseng az elsőségért” (Habermas, 1981: 507). Azért van ez így, mert a demokrácia az életvilágon és a kommunikatív cselekvésen, míg a kapitalizmus a pénz médiumán, tehát egy személytelen közeg által szabályozott – s így az életvilággal szembekerülő, azt gyarmatosító – rendszeren, a piacgazdaságon alapul. Könyvének befejező fejezetében az életvilág több olyan jelenségét írta körül Habermas, amelyeknek patológiáit diagnosztizálni, torzulásait feltárni ezeket az új szempontokat használó kritikai elmélet feladata lenne.

De nem ez lett a sorsa, nem volt ilyen kisugárzása az „A kommunikatív cselekvés elméletének”. Alig készültek kutatások az életvilág gyarmatosításáról és a szerző maga is egyre inkább jogfilozófiai és politika-elméleti kérdések felé fordult. A modern társadalom szervezetére, a munkamegosztás és integráció összefüggésére vonatkozó durkheimi kérdés háttérbe szorult munkásságában.

S nemcsak az övében. A társadalmi integráció és anómia kérdéskörében más problémák foglalkoztatják a 20. század végének szociológiáját. Ennek okait és következményeit próbálok megvizsgálni tanulmányom utolsó részében.

3. Hátramenetben a jövő felé

E. Durkheim egyik megalapítója volt a szociológiának. E tudomány kérdéseit és válaszait sokáig számították a szociokulturális modernizáció és az ipari társadalmak legfontosabb reflexiói közé. Több szempontja, fogalma és eredménye lett része a közbeszédnek. De vajon napjainkra igazolta-e vagy inkább cáfolta az újabb szociológia Durkheim tézisét, amely szerint a fejlett munkamegosztáson organikus szolidaritás alapul? S tartható-e száz év után is az a várokozás, hogy egy új és szilárd értékrend majd felszámolhatja az anómiát? Nem tudok válaszolni ezekre a kérdésekre, de megpróbálok vázolni

azt, milyen kontextust kínál a jelenkori szociológia Durkheim elméletének újragondolásához (Némedi, 2000).

Az 1968-as diáklázadások és a vietnami háború után, főként pedig az 1970-es évek olajválságát követően fokozatosan megváltozott a modern világ. Az ezredfordulóra megszűnt a hidegháború, mégsem értek véget a háborúk és fegyverkezési hajszák. A tudományos fejlődés és a kutatások új eredményeinek alkalmazása gyorsabb lett, mint valaha. De az új korszak perspektívája nem egy jobb jövőre irányul.

Korábban a modernizáció mindig is megújulással, az újabb és haladottabb eszmék, eszközök, módszerek elterjedésével járt s ez sokak számára jelentett bizonytalanságot. Most viszont kétségessé vált a haladás, s mindenközben nem világos az sem, mit értsünk társadalmon, integráción és anómián. A poszt-modern gondolkodás befejezettnek nyilvánítja a modernizációt és ironikusan háritja el a jövőre vonatkozó kérdéseket. Véleményem szerint igen érzékletesen írják a globalizáció elemzői, hogy „hátramenetben haladunk a jövő felé” (Martin - Schumann, 1998: 18). De miért lett ilyen az újabb korszak és miért váltak bizonytalanná a perspektívák?

Az 1970-es évektől lelassult az ipari országok gazdasági növekedése, növekedett viszont az infláció és a munkanélküliség. A „stagfláció” nyomán a 20. század végén privatizációs hullám indult el Nyugaton. Meggyengültek a szakszervezetek, ritkultak a sztrájkok, visszaesett a fejlett országok munkásmozgalma. A kormányok egyre inkább monetarista gazdaságpolitikába fogtak, az állami intézményeket és túlköltekezést tették felelőssé a gazdasági bajokért s kezdték visszafogni a jóléti szolgáltatásokat (Esping-Andersen, 1999). De nem itt, a világ gazdaság centrumaiban vezetett összeomláshoz a válság, hanem Kelet-Európában és a Szovjetunióban, ahol megbukott a szocialista rendszer.

Közben azonban **az informatika térhódításával új technikai forradalom ment végbe.** A számítógépes információfeldolgozás a szervezett munkamegosztás alapjává vált a legtöbb területen. Az információtechnológia és az automatizálás révén átalakult a termelés, javult a termelékenység. Így azután csökkenő létszámmal egyre több ipari és mezőgazdasági terméket állítanak elő. A fejlett országokban a népesség töredéke vesz részt az egyre intenzívebb mezőgazdasági termelésben, s mindinkább háttérbe szorul az ipar. Az ipari társadalmak fokozatosan poszt-indusztriális („szolgáltatási”, „információs”, „hálózati”, stb.) társadalmakká alakultak át.

Ezekre a társadalmakra a **globalizáció** erői nyomják rá bélyegüket. A gazdaságot mindenütt multinacionális oligopóliumok uralják, amelyeknek technológiai és pénzügyi hatalmát nem tudják ellenőrizni sem az egyes államok, sem a nemzetközi államszövetségek. Új, de már globális munkamegosztás alakult ki.

A „tudás-alapú” gazdaság, a felsőoktatási expanzió, a poszt-fordista munkaszervezetek megújították a fejlett

országok népességének szakmastruktúráját. A foglalkozási szerkezet gyorsabban alakul át, a szaktudás gyorsabban avul el, mint régen. Az újabb és újabb technológiák, az állandóan megújuló eszközök és sztenderdek, az előállítás, a szállítás és kommunikáció gyors változásai, a műszaki és gazdasági globalizáció mind a munkaerő rugalmasságát követelik meg.

Az 1950-1980 közötti évtizedekben a gyárpar még felszívta a mezőgazdaságban feleslegessé vált, szakképzetlen munkaerő tetemes hányadát. Jelenleg erre nincs lehetőség Európában vagy a fejlett világ más területein. A foglalkoztatás főként olyan ágazatokban és területeken növekszik, ahol szakképzett munkaerőre van szükség. Terjednek az „atipikus” foglalkozások. Mindeközben **megrendült a „sztenderd munkaviszony” és a hagyományos „munkatársadalom”**.

Az ipari társadalmak korában, a 20. század utolsó évtizedeiig a munkavállalók többsége még egy, „sztenderdnek” nevezhető munkaviszonyban állt a munkaadókkal. Az ilyen foglalkoztatás azonban a magas bérek és a béren kívüli költségek miatt drága lett a vállalkozók számára. Ezért a század utolsó évtizedei óta mindenütt kiszervezésekkel próbálkoznak, s a munkavállalók egyre nagyobb hányada önfoglalkoztató kényszervállalkozóként, részmunkaidőben vagy határozott idejű szerződéssel végzi feladatait⁴. Egyre gyakoribb jelenség az aktív és inaktív állapot hosszú időszakon keresztül tartó váltakozása. Mindez olyan állapotokhoz vezet sok helyen, amelyek Dickens és Marx korára, a 19. századi vadkapitalizmusra emlékeztetnek: kiszolgáltatottság, személyes függőség, rendszeres bizonytalanság uralja a munkaerőpiac nagy részét. Tartósan munkanélkülivé vált a szakképzetlen nagy része. Az ezredfordulóra az OECD-országokban a munkanélküliek seregéből lett reménytelenül nyomorgó, felesleges ember, „mélyszegény”, az **“underclass”** tagja.

A hivatásszerű munka változásával sokak szerint eltűnőben van a „munkatársadalom” (Kocka – Offe, 2000). A fejlett országokban a növekvő átlagos élettartamon belül csökkent a „kereső munkával” töltött életszakasz hosszának aránya. Az ipari társadalmak szakmai identitásai eltűnőben vannak, sokkal gyakoribb lett a mobilitás a munkaerőpiacokon. S miközben elterjedt az „élethosszig tartó tanulás” követelménye, ezzel egyidejűleg a munkához való viszony lazábbá vált, s az élet más területei fontosabbak lettek. A kereső munka már nem a normalitás modellje, mert a korábbinál kisebb erővel határozza meg az életvezetést (Gorz, 1997).

⁴ Az eredményt legjobban R. Castel fogalmai jelzik: **déconversion** (a társadalmi fejlődéstendenciák irányváltása); negatív individualizmus; társadalmi sérülékenység; **handicapologie** (“hátrányászat” – Léderer Pál remek nyelvújítása), “kiilleszkedés” (Castel, 1998).

De nemcsak a munka megosztása alakult át, vált globálissá az utóbbi évtizedekben, hanem megváltoztak a társadalmi integráció keretei és erői is. Az ipari kapitalizmusban főleg az osztályharcok tették próbára a társadalmi integrációt s az 1960-as évekre úgy tűnt, hogy a fejlett országok társadalmát már nem assák alá faji, etnikai, nemzetiségi vagy vallási ellentétek. Az USA-ban a polgárjogi mozgalmak sikerei sugallták ezt, Európában pedig még élénkek voltak a fasizmus és a háború emlékei. A Szovjetunióban és Kelet-Európában tilos volt a közélet terepén folytatni ilyen ellentéteket. Nem lehetett tudni, mennyire élesek ezek, de aligha gondolt arra bárki, ami később például a Kaukázusban vagy az egykori Jugoszláviában bekövetkezett. Itt is, miként Nyugaton feltételezhető volt, hogy a társadalmasodás modern tendenciái kellően ellensúlyozzák azokat az erőket, amelyek szembenállásra készítetik a születésen alapuló etnikai, felekezeti és nemzetiségi csoportokat.

Nem így történt. **A 80-as évektől egyre erősebbé vált az etnikai és felekezeti tudatosság, a nacionalizmus és az idegen-gyűlölet.** A globalizációval és a gyökértelennek mondott modernizmussal szemben megjelentek ugyan egyetemes értékeket hirdető ökológiai csoportok is, de még népszerűbbé váltak az igaz hit védelmében fellépő neokonzervatív és fundamentalista szervezetek, radikális vallási mozgalmak. Ezek a mozgalmak sok helyen egybeolvadtak a nacionalista szervezetekkel (mint az egykori Jugoszlávia háborúi során, amikor valamennyi felekezet papjai az igaz hit védelmére buzdítva áldották meg a „szent háborúba” induló katonákat és fegyvereiket).

De mit jelent ilyen körülmények között a társadalom és mit jelent az anómia? Ami az előbbit illeti, a modernizáció és az ipari társadalmak kutatói főleg fejlődés-típusokként, illetve országhatárok keretei között értelmezték a társadalmakat. A globalizáció állandóan bomlasztja ezeket a kereteket, a fejlődéstípusokat pedig elhomályosítják a perspektíva bizonytalanságai. Az ilyen bizonytalanságok pedig valamiként összefüggnek „reál-bizonytalanságokkal”, azzal, amit U. Beck nyomán „rizikó-társadalom”-nak nevezhetünk (Beck, 2003).

Ezek után miben áll a „globális társadalom” integrációja? Az anómiáról gondolkodva Durkheim azt várta, hogy kialakul majd egy új erkölcs és szilárd értékrend a modern társadalmakban. Most viszont leginkább premodern irányba mutatnak a szilárd értékrend alapjai. Nem előre, a következő nemzedékek és a jövő felé, hanem az ősök és gyökerek, a szentté tett hagyományok felé.

Évtizedekig úgy tűnt Nyugaton és Keleten, hogy a **multikulturalizmus** nem gyengíti, hanem erősíti a társadalmi integráció szövetét. Az inklúzió elmélete alapján a kultúrák és szubkultúrák békés pluralizmusát gondolták sokan a modern integráció egyik forrásának.

A modern társadalmak szociológiájának ide vonatkozó tézisét T. Parsons fogalmazta meg (Parsons, 1971). Eszerint az **inklúzió** a civil társadalom hajlamát és képességét jelenti az állampolgárság kiterjesztésére – függetlenül a jelentkezők etnikai eredetétől. Az inklúzió nem „vendégjogot” vagy a vendégnek járó polgárjogot jelent, nem is kulturális asszimilációt (bár mindezzel együtt járhat), hanem befogadást és az „esélyegyenlőség” programjait. Folyamatos is volt a társadalmi inklúzió a gazdasági fellendülés évtizedeiben, a fogyasztói társadalom és a jóléti állam kiépülésekor. S még 1990-ben is arra hivatkozott J. Alexander, hogy „...minél differenciáltabbak a társadalmi alrendszerek, annál több inklúzióra van legitim lehetőség” (Alexander, 1990: 272).

Ez is megváltozott a 80-as évektől. **A nemzetközi migráció egyre több konfliktussal jár, a multikulturalizmus válságba került.** Az egykori bevándorlók munkanélküli unokái körében sikereket értek el az elkülönülésre, a vallási és etnikai különbözőségekre buzdító eszmék, kulturális minták, mozgalmak. Úgy tűnik, hogy inkább a szegregáció, mint az integráció tendenciái erősödnek a fejlett országokban.

Egy nemzetközi példa a közelmúltból világosan mutatja, hogy mennyire megváltoztak az összetartozás és elkülönülés problémái Durkheim korához képest. Akkoriban és még hosszú ideig azt tartották, hogy az integráció egyik fontos mutatója a vegyes házasságok arányszáma. A 90-es évek elejéig a társadalmi kirekesztés és szegregáció szélsőséges esete volt az apartheid, a különböző etnikumhoz tartozó emberek intézményes szétválasztása **Dél-Afrikában**. Ezt ott 1948-ban foglalták törvénybe. 1900–1994 között azonban békésen, tárgyalásos úton szüntették meg az apartheidet (pedig közben sok erőszakos provokáció történt). Ezzel szemben **Boszniában** 1991–1995 között több százezer embert öltek, sebesítettek, becstelenítettek meg szerbek, horvátok, bosnyákok. S történt mindez egy olyan országban, ahol tömeges volt a vegyes házasság, s a legtöbb családban együtt éltek más-más nemzetiségű emberek (Korac, 1994)

4. Összefoglalás

E. Durkheim tézise szerint a fejlett munkamegosztás szervessé teszi a modern társadalmak integrációját. A két világháború között nem volt visszhangja ennek az elméletnek, a 2. Világháború után azonban többen kapcsolódtak hozzá. Az 1970-es évekig úgy látszott, hogy az ipari társadalmak útja és a szocio-kulturális modernizáció igazolja Durkheim elméletét. Igaz ugyan, hogy az anómia problémaköre elkülönült a társadalmi differenciációétól, de várható volt, hogy – a rendszerelméletek keretében vagy másképp – egységesíthetők lesznek majd újra ezek a kérdések is.

Az 1970-es éveket követő társadalomtörténeti és tudománytörténeti fejlemények azonban nem teljesítették ezt a várakozást. A poszt-indusztriális társadalmak globalizált

világában új és váratlan egyenetlenségek tapasztalhatók. Ezeknek megértéséhez már túl kellene jutni Durkheim szempontjain.

Irodalom

ALEXANDER, Jeffrey C., 1990, *Core Solidarity, Ethnic Out-Groups, and Social Differentiation*. In: Jeffrey C. Alexander - Paul Colomy (eds.) **Differentiation theory and social change**. Pp. 267 -293.

ALEXANDER, Jeffrey C., 1995, *Fin de Siécle Social Theory*. London - New York, Verso

BECK, Ulrich, 2003 *A kockázat-társadalom*. Bp. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég.

BLAU, Peter M., 1976, *Parameters of Social Structure*. In: Peter M. Blau (ed.) **Approaches to the Study of Social Structure**. London, Open Books. Pp. 220-253

CASTEL, Robert, 1998 *A szociális kérdés alakváltozásai*. Bp. MTA Szociológiai Intézet - Max Weber Alapítvány.

DAHRENDORF, Ralf, 1959, *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford University Press.

DURKHEIM, Émile, 1978 *A szociológia módszertani szabályai*. In: É. Durkheim, **A társadalmi tények magyarázatához**. Bp. Közgazdasági és jogi kiadó, 21-160.

DURKHEIM, Émile, 2001, *A társadalmi munkamegosztásról*. Bp. Osiris

ESPING-ANDERSEN, Gösta, 1999 *Social Foundation of Postindustrial Economies*. Oxford, Oxford University Press

GOFFMAN, Erving, 1981a, *Stigma és szociális identitás*. In: E. Goffman, **A hétköznapi élet szociálpszichológiája**. Bp. Gondolat, 179-239.

GOFFMAN, Erving, 1981b, *Szereptávolítás*. In: E. Goffman, **A hétköznapi élet szociálpszichológiája**. Bp. Gondolat, 9-102.

GORZ, André, 1997, *Miséres de présent. Richesse du possible*. Paris, Galilée.

HABERMAS, Jürgen, 1973, *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.

HABERMAS, Jürgen, 1981, *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main, Suhrkamp

HOBSBAWM, Eric F., 1998, *A szélsőségek kora*. Pannonica.

KOCKA, Jürgen - Claus OFFE, 2000, (hrsg) *Geschichte und Zukunft der Arbeit*. Frankfurt am Main, Campus.

KORAC, Maja, 1994, *Representation of Mass Rape in Ethnic-conflicts in What Was Yugoslavia*. „Sociologija” Vol. XXXVI, N. 4, Beograd, October-December, 495-514.

LOCKWOOD, David, 1956, *Some Remarks on 'The Social System'*. "British Journal of Sociology", Nr. 7., P. 134-146.

LOCKWOOD, David, 1964, *Social Integration and System Integration*. In: G.K. Zollschan - W. Hirsch (eds.) *Explorations in Social Change*. Boston: Houghton Mifflin. P. 244-251

MARTIN, Hans-Peter - Harald SCHUMANN, 1998, *A globalizáció csapdája*. Bp. Perfekt.

MERTON, Robert K., 2002, *Társadalmi struktúra és anómia*. In: Robert K. Merton, *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Bp. Gondolat k. 213 - 243.

NÉMEDI Dénes, 2000 *A szociológia egy sikeres évszázad után*. "Szociológiai Szemle", 2.sz. 3-16.

PARSONS, Talcott, 1966, *The Structure of Social Action*. New York - London, The Free Press

PARSONS, Talcott, 1971 *The system of modern societies*. Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall.

TÖNNIES, Ferdinand, 1983, *Közösség és társadalom*. Budapest, Gondolat